

26. Рамочная конвенция о защите национальных меньшинств (Страсбург, 18 апреля 1995 г.). Международные акты о правах человека. Сборник документов / Сост. и авт. вступ. ст. В.А. Карташкин, Е.А. Лукашева. М.: Издат. группа НОРМА–ИНФРА-М, 1999. С. 634–640.

27. Європейська соціальна хартія (переглянута) від 3 травня 1996 р. № ETS 163. Відомості Верховної Ради України. 2007. № 51. С. 126.

УДК 340.1

РЯБОВ О.А.

СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ (НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИЦЬКІ ЧИННИКИ)

У статті доведено, що поруч зі стихійністю селянського повстанського руху протягом 1917–1918 років поступово наростає його організованість, стає очевидним зростання національного чинника. Дедалі більше відбувається поєднання соціального та національного чинників у селянських виступах. Селянський повстанський рух частково еволюціонував через масовість і зростання свідомості його учасників до відстоювання української державності.

Ключові слова: селянський повстанський рух, Українська революція, національний чинник, визвольний рух, політичні партії.

В статті доказано, що разом зі стихійністю селянського повстанського руху протягом 1917–1918 років поступово наростає його організованість, стає очевидним зростання національного чинника. Дедалі більше відбувається поєднання соціального та національного чинників у селянських виступах. Селянський повстанський рух частково еволюціонував через масовість і зростання свідомості його учасників до відстоювання української державності.

Ключевые слова: крестьянское повстанческое движение, Украинская революция, национальный фактор, освободительное движение, политические партии.

The article proved that along with the spontaneity of the peasant insurgency, during 1917–1918 its organization gradually increased, the growth of the national factor became apparent. The combination of social and national factors in peasant speeches is increasingly taking place. The peasant insurrectionary movement partially evolved due to the mass character and the growing consciousness of the participants to uphold Ukrainian statehood.

Key words: peasant rebel movement, Ukrainian revolution, national factor, liberation movement, political parties.

Вступ. Важливою складовою частиною історико-правових досліджень, присвячених добі Української революції 1917–1921 рр., є визначення рівня усвідомлення українським селянством належності до окремої нації. Вивчення ставлення сільського населення до ідеї української державності є необхідним для розуміння справжніх причин поразки українського національно-визвольного руху у 1917–1920-х рр.

В історичній літературі можна умовно виділити кілька поглядів на цю проблему. Окремі вчені вказують на пріоритет соціально-економічної складової частини у селянському повстанському русі, інші – на національно-політичну. Проте низка дослідників захищає тезу про здатність сільського населення України до часткової або повної національної самоідентифікації.

Зокрема, доктор Д. Мейс із Гарвардського українського дослідницького інституту, торкаючись аграрного питання у своїй монографії «Комунізм і дилеми національного визволення. Національний комунізм в радянській Україні 1918–1933» доводить, що українське селянство сприймало політику воєнного комунізму як утиск не лише власних економічних, а й національних прав внаслідок діяльності російських продзагонів [1, с. 65–66]. Однозначно як український національно-визвольний рух, що бажав втілити в життя власну модель державності, трактує селянський повстанський рух в Україні професор Єльського університету А. Граціозі [2, с. 83]. Серед вітчизняних дослідників таких поглядів дотримуються Р.М. Коваль і В.М. Чоп [3; 4].

Постановка завдання. Метою статті є аналіз національно-державницьких чинників селянського повстанського руху в період Української революції 1917–1921 років.

Результати дослідження. З'ясовуючи ставлення селянства до ідеї відновлення української державності, науковці звертали головним чином увагу на регіони, що стали центрами могутніх селянських повстанських рухів. В історіографії є бачення селянського руху як частини українського національного руху, дослідження якого вчені поділяють на три складники: дорадянський, радянський, діаспорний і пострадянський.

Три політичних партії мали вплив на українське селянство та селянський повстанський рух і фактично організували їх обох: УСДРП, Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) і напівліберальна Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ). УСДРП мала найбільш досвідчених партійних діячів, але прагнула представляти дуже нечисленну суспільну групу – україномовних пролетарів. Інші дві партії фактично постали і прийняли платформи тільки в 1917 р. Найсильнішою партією була УПСР, що походила від гуртка, який в 1903 р. прагнув примирити доктрини М. Драгоманова й К. Маркса. Вона була побудована на базі селянського кооперативного руху. УПСФ організувалася на основі Товариства українських поступовців із переважно старих культурних і наукових діячів і являла собою найпрагматичніше крило українського руху [5, с. 28–30].

Проте різне політичне бачення представників цих партій подальших революційних подій в Україні негативно впливало на єдність селянства і тим більше селянського повстанського руху. Українські соціалісти, як і всі соціалісти загалом, вірили, що соціалізм – це просто поширення демократії на сферу економіки. Спершу треба встановити громадські права за так званою моделлю «буржуазної демократії», а тоді з підтримкою працюючої більшості населення забезпечити працюючих через розподіл економічних благ від багатшої меншини до бідних та усуспільнення засобів виробництва. Соціалісти ненавиділи «експлуататорів», вважали неминучою протидію їм у формі так званої класової боротьби, були готові застосувати насильство проти «нетрудаючих» прошарків населення. Та для соціалістів була просто неприйнятною думка, що можуть виникати серйозні сутички та кровопролиття між самими трудящими та їхніми соціалістичними представниками. Вони щиро вірили, що зліва ворогів немає і не може бути. Ця політична культура зробила українських соціалістів дуже вразливими внутрішньо і відкритими для атак із боку російських революціонерів. У середині українського руху це ставало приводом для постійних сварок, розколів та боротьби за імідж справжніх соціалістів за принципом: хто більший, хто революційніший. Для російських проімперських настроєних радикалів сприйняття такої політичної культури стало могутнім інструментом у боротьбі з національними рухами. Будь-хто будь-якої миті міг бути оголошений націоналістом, реакціонером і на цій основі піддаватися політичному ostracismu.

Члени УСДРП, як і російські меншовики та європейські соціал-демократи взагалі, вірили в повне усуспільнення (одержавлення) фабрик, заводів та еволюцію сільського господарства до великомасштабного суспільного рільництва. Дивлячись, як і всі ортодоксальні марксистки, на селянство як на приречений дрібнобуржуазний прошарок, який капіталістичне фермерство неминуче витискує у небуття, вони вважали, що переділ землі від культурних маєтків до одноосібника-селянина був би небезпечним реакційним кроком.

УПСР, навпаки, була партією свідомих селян і сільськогосподарських діячів, які поставили аграрну реформу на користь селянам у центрі своїх вимог [5, с. 32]. Як і російські соціалісти-революціонери, вони передбачали знищення приватної власності на землю й створення Земельного фонду, який контролювали б самі селяни і який мав би наділяти державні, церковні, поміщицькі землі одноосібникам. Вони вважали бажаним утворення великих зразкових господарств як огнищ майбутнього соціалістичного господарювання, але при цьому наголошували: «Всі землі на Україні переходять без викупу в користування всього трудового народу, який порядкує ними через сільські громади, волосні, повітові, крайові та всеукраїнський земельні комітети, обрані трудовим народом на основі загального, рівного, прямого і таємного виборчого права».

В УЦР представники УСДРП успішно блокувала цей проект УПСР, погодившись із ним лише в IV Універсалі.

Отже, основні політичні баталії в Україні у 1917 р. велися не навколо моделей майбутньої української державності (про це ніхто серйозно не думав, вважаючи, що соціалістична революція одним ударом перетворить імперію на сім'ю рівноправних братніх народів), а навколо проблем соціалістичної трансформації українського суспільства.

Аж до кінця 1917 р. ніхто з головних українських діячів серйозно не думав про повне відокремлення України від Росії. Вони до останнього моменту хотіли перетворити Росію-імперію на федерацію, де Україна мала б повну внутрішню суверенність та окремі від російських Установчі збори для розв'язання всіх внутрішніх українських політичних питань.

Протягом 1917 р. гаслом українських соціалістів було: «Національна територіальна автономія України із забезпеченням прав національних меншостей». Під цим вони мали на увазі австро-марксистську модель національної культурної автономії. Більшість російських, польських і єврейських соціалістів виступала категорично проти ідей української суверенності, вбачаючи в них загрозу «українського сепаратизму» [5, с. 33].

Однак у першій чверті XX ст. більшість українських інтелектуалів відходять від ідеалів федералізму та панславизму і стають прихильниками самостійницького шляху національного розвитку України. Ідея повної самостійності та унітарного державного устрою України обґрунтовувалася як представниками консервативно-націотворчої традиції, так і прибічниками націонал-радикальних поглядів.

Консервативно-державницьку традицію презентували теорії В. Липинського, С. Томашівського та В. Кучабського. Український консерватизм початку XX ст. ґрунтувався на засадах монархічної форми правління як логічно-історичного продовження національного легітимізму, визнанні пріоритету інтересів держави над потребами особи, визнанні провідної ролі аристократії у державотворчих процесах та необхідності врахування у національному розвитку релігійного чинника.

Найбільш дискусійними і нині залишаються погляди на характер національного розвитку прибічників націонал-самостійницьких ідеалів (М. Міхновського, Д. Донцова та М. Сціборсько-го). Саме один із творців націонал-самостійницької традиції – М. Міхновський – першим серед вітчизняних інтелектуалів висунув ідею необхідності побудови незалежної і соборної (унітарної) України. Націонал-радикали висунули проект творення української державності на засадах націоналізму, причому під нацією вони розуміли, на відміну від федералістів та консерваторів, спільність людей передусім за етнічною ознакою. Націонал-радикали відкидали демократичний шлях поступу майбутньої української держави, вважаючи більш оптимальною для національного розвитку автократію чи навіть тоталітарну диктатуру.

У таких обставинах, підтримана українським селянством, Українська Центральна Рада, соціалістична за представництвом у ній українських партій та за своєю орієнтацією, на початковому етапі діяльності стояла на платформі національно-територіальної автономії України у складі майбутньої Російської федеративної держави. Що важливо, у державотворчих потугах вона не вважала за доцільне розбудовувати українські Збройні сили, вважаючи питання військового будівництва належним до компетенції федерації [6, с. 5].

Водночас у 1917 р. у російських військах, розташованих як в Україні, так і за її межами, розпочався рух за українізацію армії, за формування українських військових частин та направлення їх на територію України для участі у бойових діях. Національно-свідомі сили в армії ставили питання про розбудову армії на національно-територіальних засадах, що значною мірою посилювало в українському суспільстві вплив національно-свідомих військовиків, значна частина з яких скоро очолила вільнокозачі загони, а згодом селянські повстанські загони, що значно посилювало селянський повстанський рух загалом.

При всьому цьому спостерігаємо розбіжності між політикою означених вище та інших партій і прагненнями селянства. Гостро це стало відчутно щодо КП(б)У, зокрема у питанні її політики у селі та методів утвердження влади. Особливо це стало очевидно в лютому 1919 р., коли прагнення селянства різнилися з баченням більшовиків щодо вирішення аграрного та продовольчого питань, зокрема з їх політикою «класової» спрямованості, у ставленні більшовиків до церкви та національних почуттів місцевого українського населення. Свої враження від сприйняття селянством політики КП(б)У висловлював М. Полоз у листі Й. Сталіну 15 лютого 1919 р.: «Настрої селян формуються словами: дочекалися – чекали більшовиків, а тут якась жидівська комуна» [7, арк. 54]. Тому уже починаючи з березня 1919 р. зазначається поширення серед

селянства антибільшовицьких радикально опозиційних настроїв, актів громадянської непокори та збройних селянських виступів [8, с. 187–188]. Ще донедавна пробільшовицьке, політичне обличчя села протягом перших весняних місяців швидко змінюється. За влучною характеристикою провідного діяча партії есерів Петренка, «селянство почувало себе обійденим у соціальному, політичному і національному відношенні» [9, с. 116] Як зазначають сучасники подій, березень–квітень 1919 р. були в Україні переломним періодом, коли відбувається перехід селянства до активного опору, збройних форм і методів боротьби [10, с. 122–123]. Поряд зі швидким кількісним зростанням антибільшовицьких виступів селянства відбувається їх розвиток у напрямі більш радикальних та організованих форм опору – до відновлення і активізації отаманського руху [11, с. 5]. Діяльність великих повстанських озброєних формувань та їх лідерів – отаманів стає одним із провідних чинників політичної ситуації в українському селі.

Травнева криза, що поставила радянську владу в Україні на межу катастрофи та була спричинена виступом військ підпорядкованих комдиву М.О. Григор'єву, має розглядатися в контексті розвитку селянського руху. Її передумовою було зростання антибільшовицьких настроїв у переформованих на регулярні партизанських частинах Червоної Армії, а саме повстання супроводжувалося масовими виступами селянства й активізацією повстанських формувань по всій території УРСР. Григор'ївський виступ мав характер загальнонародного повстання проти більшовиків в Україні, провідною силою якого виступило селянство. Не поліпшилося становище більшовиків і надалі. За даними зведення НКВС УРСР за період з 1 по 15 липня в Україні відбулося 207 виступів [11, с. 4]. «Повстання сільських куркулів немов болотяні бульбашки, регулярно з'являються знову і знову, щоб знову лопнути і знову вийти назовні», – констатував періодичний орган ЦК КП(б)У «Більшовик» [12].

Висновки. Селянський рух не обмежувався збройним повстанством, він характеризувався широкою соціальною базою та поєднанням політичних, економічних та збройних форм протесту. Збройним виступам передувала або поєднувалася з ними гостра політична боротьба в низових органах влади. Вже у квітні 1919 р. повстанці створювали стійкі військово-політичні структури, що організовували опір та утворювали владу на місцях, здійснювали реалізацію волі селянства. Велика військово-політична активність поєднувалася з перебудовою селянського господарства, спрямованою на збереження його господарської самостійності та зменшення державної економічної експлуатації. Селянський рух в Україні не може розглядатися як регіональний різновид селянських повстань та заворушень 1919–1920 рр., він мав відмінну природу, що визначалася наявністю національно-визвольної мотивації боротьби. Розмах повстанського руху влітку 1919 р. і тотальні форми боротьби селянства дають підстави розглядати його як загальнонародну селянську війну [13].

Однак політична й організаційна неконсолідованість повстанського руху, розпорошеність і дефензивний характер, відсутність чітких уявлень про перспективи і цілі боротьби ускладнювали його розвиток. Домінуючою формою політичної організації руху виявилася отаманщина, що опиралася на авторитет харизматичної особистості. Узгодження дій, поглядів, особистих амбіцій отаманів, що до того ж мали різну політичну орієнтацію, що гальмувало розвиток селянського руху. Мали місце численні тертя та навіть збройне протистояння між повстанськими формуваннями [11, с. 19–20]. Хоча, як значилося у більшовицьких документах, можливість «процесу об'єднання імперіалістичних і куркульських сил проти пролетарської диктатури, яка здійснюється режимом радянської влади», розглядалася Пленумом ЦК КП(б)У 1–9 серпня 1919 р. як найнебезпечніша перспектива [14, с. 62]. Чи не єдиним прикладом ефективного розвитку отаманського руху є діяльність М. Григор'єва, Універсал якого містив чітку і послідовну програму створення незалежної демократичної української держави і який послідовно здійснював спроби більш широкого об'єднання сил отаманщини в межах загальноукраїнського визвольного повстання. Встановлений в Україні КП(б)У режим рятувала «неорганізованість селянської маси» [15, с. 10].

Список використаних джерел:

1. Mace, James E. *Communism and the dilemmas of national Liberation. National Communism in Soviet Ukraine 1918–1933.* Cambridge, Massachusetts, 1983. XIV, 334 p.
2. Graziosi A. *A new, peculiar state. Explorations in Soviet History, 1917–1937.* Westport, Connecticut, London. 2000. 272 p.
3. Коваль Р. *Отамани гайдамацького краю. 33 біографії.* К.: «Правда Ярославичів», 1998. 616 с.

4. Чоп В.М. Махновський рух в Україні 1917–1921 рр.: Проблеми ідеології суспільного та військового устрою: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01/ Запорізький держ. ун-т. Запоріжжя, 2002. 289 с.
5. Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Програмові і довідкові матеріали. Збірник документів. К.: «Фенікс», 1993. 336 с.
6. Довбня В.А. Організаційно-правові засади діяльності військового формування Січових стрільців у визвольних змаганнях в Україні 1917–1920 років: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2003. 232 арк.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО): ф. 43 – Центральний комітет Української партії соціалістів-революціонерів, Української комуністичної партії (боротьбистів) і місцевих організацій; ф. 1 – Відділи ЦК КПУ; ф. 57 – Колекція документів по історії Комуністичної партії України періоду підготовки та проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і періоду громадянської війни. Ф. 43, оп. 1. Спр. 46. Арк. 54.
8. Михайличенко Д.Ю. Селянський рух опору політиці «воєнного комунізму» в Україні, січень–серпень 1919 р. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наукових праць. 2000. Вип. V. С. 184–191.
9. Дело членов Центрального Комитета Украинской партии социал-революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др.: (Стенографический отчет). Х., 1921. С. 116.
10. Бабич М.І. З історії боротьби комуністів за Радянську владу в Миргородському повіті на Полтавщині в 1919 році. Український історичний журнал. 1959. № 1. С. 129–136.
11. Раковский Х. Борьба за освобождение деревни. Х.: Изд. Политотдела Укртрударма, 1920. 60 с.
12. «Більшовик» (орган ЦК КП(б)У). 1919. 18 липня. № 110.
13. Нестеров О.В. Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2001. 19 с.
14. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.: В 2-х т. / Ін-т історії партії ... Т. 1. 1918–1941. К.: Політвидав України, 1976. 1007 с.
15. Затонський В. Вир: з минулого. Харків, 1926. 56 с.